

HÉRAKLEITOSZ, A FILOZÓFUS, HERMODOROSZ BARÁTJA

Ősi mondák szerint Hérakleitosz valamilyen vizes betegségben halt meg, és inkább saját gyógymódja okozta pusztulását, mint maga a betegség. A vizes bajt ugyanis száraz kezeléssel akarván szüntetni, trágyával borította be magát, s amikor ez a furcsa pólya csontkeményre száradt, akkor a magatehetetlen filozófust elvadult kutyák marcangolták szét.

Egyesek úgy vélik, hogy az Epheszoszi saját púposkodásának áldozata volt: versenyre kelt az istennel, s könyörgés helyett saját bölcsességével kívánt kitűnni. Ezek a vélemények azonban nyilván csak vulgáris elmék torzszüleményei; Hérakleitosz ugyanis maga mondta: isten a Nap, isten a Víz, isten a Természet, és gyógymódjában hű volt saját maga választotta isteneihez. Dehogyan púposkodott: inkább alázatos volt, alázatossága okozta halálát. „Az istenek, úgy tűnik – mondja Xenopouosz – titokban gyűlölik az alázatosokat.”*

Am az is köztudott dolog, hogy Hérakleitosz a polisz közösségéhez sem talált utat, és arisztokratikus kívülállásával ingerelte a középszerűséget ünneplő városi vezetést. Nyilván rájuk értette azt, hogy „nem tudnak se hallgatni, se beszélni”. Ez a szelídnék tetsző megállapítás majdhogynem a legfilozofikusabb szidalom az írásban is fennmaradt szó történetében. A kétszeres tagadás Hérakleitosznál a semmivé levést jelenti: pozitív filozófiájában minden a létrejövést, a születést szolgálja; a kétszeres tagadás esetében a folyó visszafelé folyik, vagy megsemmisül, ahogy Semmivé lesz az, aki beszélni, de hallgatni sem tud.

„A változó állandó” – mondta, és valószínűleg ebben a megállapításban kell keresnünk filozófiájának, vagy ha pon-

* A külön könyvészeti jelzés nélkül idézőjelbe tett szövegek Hérakleitosz-törödékek, amelyeket itt-ott lényegtelen stiláris módosítással *A görög gondolkodás kezdetei* (fordította és a bevezetést írta dr. Sebestyén Károly, Franklin Társulat, Budapest, 1898) c. kötet alapján idézzük.

tosabban akarunk fogalmazni, akkor filozófiai hitének tömör és változásában is állandó megfogalmazását. A ragyássá tobzódó ülepedettséggel szemben a Világot, ezt a jelenvalóságot a maga áttetsző mélységében látta. Ma persze már nem tudhatjuk, hogyan jutott e tudás birtokába; lehet, gyakran sétált a fák között, és ha valaki, mint ő, felfedezi a dolgok bölcsességét, többet tudhat majd a világról, mint a sokat tudók.

Hérakleitosz a harmóniát kereste, s a fákat, a köveket, a gyíkokat nézve juthatott tudása birtokába: minden fa maga a harmónia; élete, korhadása, halála, a belőle fakadó új hajtás – maga a harmónia. Az egyik fa nem téveszthető össze a másikkal, mert ő az Egy, s csak önmagát magyarázó Egy: „Nem énrám, hanem az ész szavára hallgatva bölcs dolog abban megegyezni, hogy minden – egy.”

A filozófus tudta: az Egy az, ami a harmónia, az Egy maga a teljesség. Egy fa, egy erdő, egy Világ. Ebben van az ész lehetősége: felismerni a látható mögött a harmóniát: „jobb a láthatatlan összhang a láthatónál”: jobb, ha a fülledt, egymást körülburjánzó szavak elmosódó és hamis összhangja helyett a dolgokban rejlő, a láthatatlan összhangot keresi. A fában, a kőben, a gyíkban van egy látható, az életben magában megnyilvánuló összhang. Emögött is lenne valami?

Ha mindig ugyanabba a folyóba lépünk be, akkor ugyanaz a folyó évszakok és az időjárás szerint meleg vagy hideg vizű lesz, tisztább vagy koszosabb, tarajosabb vagy simább felületű, egyenletes vagy gubbenős medrű folyó. S akkor a folyóról azt mondhatjuk, hogy jó vagy rossz folyó, kedves és szelíd, vagy utálatos és vad, mindenfélét mondhatunk a folyóról, és akármit mondunk róla, az igaz lesz, ha megfigyelésünk és annak konvencionális szóképe megfelel a folyó adott állapotának.

És ez az igazság, mint minden igazság, általános formák felé igyekszik. „Rút folyó” – mondjuk, és ebben az általános formában már hazugsággá vált az, ami kedden délután 4 óra 5 perckor igaz volt. És mindig kedd délután 4 óra 5 perc van. A rút, a rossz, sőt gonosz, a szép, a jó, sőt kedves folyó. Egy folyó. Igazsága az egyben van, hogy ő a látzat mögött egy, éppen ez az egy folyó. Az is, ami most éppen, de az is, ami más. Így a filozófussal együtt az általánost nem egy meghatározott empirikus mozzanatban ragad-

juk meg, hanem az empirikus mozzanatokon, tehát az empirikus mozzanatok összességén túl abban, ami az ő Egy volta; vagyis rejtett harmóniájában: „Ugyanabba a folyóba lépünk be, benne vagyunk és nem vagyunk.”

Kár szót vesztegetni ezekre az ismert dolgokra: ki ne tudná ma már az Egy filozófiai igazát. Ha rosszmájúak lennénk, akkor az ismételtetést Hérakleitossszal igazolhatnánk. S ha már elhárítottuk a rosszmájúság el sem hangzott vádját, akkor tényleg őt idézzük: „Bár a dolog ekként természetes, mégse képesek fölfogni az emberek, sem mielőtt hallottak róla, sem miután hallottak. Mert bárha minden az elv szerint történik is, ők mégis folyton a tudatlanokhoz hasonlítanak: ha még annyiszor hallanak olyféle szavakat és tényeket, minőkről én itt beszélek ...”

Kár szót vesztegetni ezekre az ismert dolgokra? A szavak szép csendesén a dolgok és a ráció közé állnak, és szekréciójukkal feloldják, szétmarják, kocsonyássá teszik a követ, a folyót, a fákat, a Világot. Szavak a mély, a láthatatlan harmónia helyett egyfajta álkonkrétságot kölcsönöznek a világnak, s az emberek gyakran hiszik, hogy aki a szavakat ismeri, az a dolgokat ismeri. A szavakat pedig mindenki ismeri; és esténként már csak azért is fáradtan húzzuk magunkra a szellemi mamuszt, mert „Fárasztó dolog mindig ugyanabban az állapotban maradni”; a szavak tudását a dolgok tudásával azonosító hit állapotában.

Hérakleitosz nem volt fáradt; mérges volt. Haragudott az emberekre, mert nem voltak kíváncsiak a kövekre, a fákra és a gyíkokra. Tudták – hiszen mondták –, hogy a fa lombos, a kő kemény, a gyíknak törékeny farka van, tudták – hiszen mondták –, hogy a fa korhadt, a gyík zöld, a kő lapos, örökké mindent tudtak, soha semmi sem lepte meg őket, ittasak voltak a szavaktól; nedves volt a lelkük. Hiába figyelmeztette, hiába korholta őket a filozófus („Ha a férfiú lerészegszik, éretlen gyermek vezeti a tántorgót, azt sem tudja, hova megy, mert nedves a lelke”), a szavak orgiájában hangját sem hallották meg.

Gyakran vívódott, önmagát mint nedves lelkűt vizsgálta, hogy tisztábban láthasson. Ha a kő, a folyó, a fa az, aminek látszik, akkor a nedvesség is az, aminek látszik: nedvesség. Ha minden azonos önmagával, akkor csak egy van, minden egy és mozdulatlan. Akkor igaz Plotinosz későbbi kö-

vetkeztetése: „Ilyen tehát az isteneknek és az istenekhez hasonló boldog embereknek az élete: elszakadás minden itteni dologtól és földi gyönyöröktől ment élet, menekülése az egyedüli egynek az egyedüli egyhez”, szemben a mindennapos nyüzsgés kedvelt örömeivel. Hiszen az emberek, a szabad epheszosziak tömege „megszületik, aztán élni akar, részt venni minden élvezetből és még inkább a nyugalomból; aztán gyermekeket hagynak hátra, hogy ezek is ilyen sorsban részesüljenek”. Jobb hát az „egyedüli egynek menekülése az egyedüli egyhez”?

Amikor önkéntes számkivetésében, az Artemisz szentély körüli ligetekben bolyongott, világosan felismerte: a világot szemlélni és egyesülni a látszatokkal – egy és ugyanaz a dolog. A szemlélődés: szemlélődés, vagyis az, ami a korhadt fa, a zöld gyík, a kemény kő; önmagával azonos állapot. Az emberek utólag gyakran biztosan tudják, hogy milyen a jövő; állapotokat tesznek egymás után, és már látják a múltat is. Ezért olyan elégedettek önmagukkal: mindent tudnak, s közben nem veszik észre, hogy „Aki soha alá nem merül, hogyan rejtőzhetne el előle?”

A rejtett összhangot megragadni: ebben van az ember sajátos esélye, ezzel különbözteti meg önmagát a fáktól, a kövektől és a gyíkoktól, ebben lesz több, mint a változásokat csak elszenvadó lények és dolgok. Az ember a rejtett összhangot ragadja meg, mindig csak ezt teheti, múltjából az összhang mélyebb megragadásának esélye maradt rá, jövőjéből csak annyi van számára, amennyit ma megragadni képes. Hérakleitosz tudta: az összhang elvét kell megtalálni, azt, ami összekapcsolja a látszatra egymástól független dolgokat és állapotokat, az Egyetlen elvet kell megtalálni, amelyben a világ képes önmagára ismerni.

A dolgokat és állapotokat leíró szavak most elvesztették számára értelmüket: csak az ellentétes dolgokat és állapotokat egyesítő elv látomása maradt: a tűz. „Egy az egyedüli bölcsesség: fölfogni amaz értelmet, mellyel a mindenség minden időben kormányoztatik; mely nem akarja viselni, de viselheti Zeusz nevét.” Ahogy ezt Gomperz és az ő nyomán Sebestyén Károly értelmezi: a legnagyobb bölcsesség fölfogni a világot mozgató princípiumot, a tüzet. E tűz nem akarja Zeusz nevét viselni, mert egyáltalán nem egyéni; de visel-

hetné, mert éppen olyan hatalmas, mint Zeusz azok számára, akik benne látják az isteneik és az emberek atyját.

Hérakleitosz látomásában egymásra talált mindaz, amit az emberek balgán szétválasztottak. „Ma este lakomára megyek” és „holnap este lakomára megyek” – mondták ostobán, nem figyeltek fel arra, hogy a két kijelentésben közös a lényeg, a „megyek” az a közös lényeg, és ezért ez a két kijelentés egyetlen kijelentés két változatban. Ha azt mondják ma, hogy „tegnap lakomán voltam”, akkor szintén a „megyek” lényegét fogalmazzák meg múlt időben. Minden egyetlen „ős megyek”-re vezethető vissza, a dolgok, a fák, a kövek, a gyíkok és az egész Világ magában hordozza a változás princípiumát. A fák, a kövek, a gyíkok logosza a bennük munkálkodó változás-elv, ezért van az, hogy „a nap naponta új”, és ezért „állandó a változó”.

A változásban állandó dolgok élnek a maguk életét, halják a halálukat, pusztulásukból új élet, új valóság támad, és csak a változás állandó, amelyben a végletek egymásba játszanak, egymás helyébe állnak, a dolgokat önmagukká teszik. „Közös a kezdet és a vég”, „az út fölfelé és lefelé ugyanaz” – jelentette ki a filozófus, és az emberek, a szabad epheszoszi polgárok idéetlen viháncolással ismételték: a nap naponta új, a nap naponta ugyanaz; a gyík naponta új, a gyík naponta ugyanaz; a fák, a kövek újak is, meg nem is, nem is, meg igen is! Homályosnak nevezték Hérakleitoszt, mert örültnek nevezni nem merték.

Látomásában a tűz testesítette meg a lét és a nemlét azonosságát és különbségét. Mindenben ezt a száraz lobogást, ezt az élni akaró dühös és kegyetlen erőt látta. És nagyon szomorú volt, mert polgártársai is ilyen esztelenül, a tudattalan tűz módjára emésztették végig életük logoszát. Ezért azután mindent a holnaptól vártak, a holnaptól, hogy ne kelljen ítélkezniük a ma esztelenségei felett. A holnap nevében megbocsátották maguknak mai bűneiket: *Időben* kezdtek gondolkodni, nehogy a dolgok, a tényék zavarják zajos semmittevésüket, maguk és a többiek életének kegyetlen pazarlását.

Az időt elszakították a dolgoktól, és hiába mondogatta a filozófus: „Az idő kockával játszó gyermek, gyermekség az ő királysága”, nem hallgattak rá, vagy talán nem is hallgatták meg szavát. Nem tudtak a jelenben kiigazodni, azért

hivatkoztak a jövőre. A jelenben tomboltak, szentségtörő szertartásokban vettek részt, és arra a jövőre hivatkoztak, amelytől félték, amellyel ma kell szembenézni, és sohasem holnap. Mert az is, a holnap is csak egy ma, és ha arra majd ismét csak a félelem átlátszó pillantását vetik, akkor megint egy holnap utáni holnap lesz gyáva mentségük.

Hát tomboltak; örülten pusztították egyetlen lehetséges életüket, a változtatást az óhajokba rekesztő tehetetlenség torz vonaglásával ünnepelték Dionüszoszt. Egyetlen mentségük van az embereknek: Hadészt, az alvilág komor istenét azonosították Dionüszossal, akit így halhatatlannak láthattak. A teremtő erő halhatatlan, minden létrejön és elpusztul, a gyík, a fa és a kő is elpusztul, de a levés halhatatlan. Így hitték az epheszosziak, csak azt nem látták, hogy a levés mindig konkrét, mindig jelenlét, és hitük nevében áldozták fel az eleven dolgokat isteneik oltárán: „Vérrel vannak bemocskolva és vérrel tisztálkodnak; mintha valaki sárba lépett és sárral akarna lemosakodni.”

Hitükből valami távoli bizalom, valami homályos remény árad. A világ állandóságába való bekapcsolódás a halhatatlanság érzését lopja belőlük, akik így kívántak többet érezni, többet, mint az érzékek közvetlen gyönyöreit és a pusztulás rettenetét. Az istenekre bízták az Időt, és utána ezt a halhatatlanná tett tevékenységet önmagukra vonatkoztatták. Sorsról beszéltek, s már áldoztak, már hódoltak is azok előtt, akiket a sors intézőinek minősítettek. A Világ most emberi arccal, tudattal felruházott lényvé változott, a tetté változtatott hiány pedig az emberek urává.

Hérakleitosz kétségbeesetten figyelte polgártársai botladozásait, azt, hogy reményeiket sorshordozó hatalmakra bízták. De nem kételkedett: másképpen nem tehetnek. Ő is átélte már a semmittevő örömköbe vagy az ájtatosságba menekülő tehetetlenség kéjét, de most már ismerte az új titkát: „Az új (Bíos) neve élet (Bíos), de munkája halál”, a dolgok önmagukban hordják életük lényegét, s ha a külső erő az élet princípiumát fenyegeti, akkor nem a sorsot, hanem azt az erőt kell vádolni, felelősséggel az ellen lázadni.

Lázadni a sors ellen, sors ellen, amely mégis létezik. A fa, a kő, a közösség is önmagában hordozza sorsát, levésének princípiuma, logosza maga a sors. Nem személyes hatalom ez, a személyességben csak megnyilvánuló törvény. „Min-

denkinek közös törvénye az ész. Aki okosan akar beszélni, annak mindenki közös értelmére kell támaszkodnia, mint ahogy a városnak (közös) a törvénye, sőt még jobban. Mert ez (az ész) uralkodik úgy, ahogy akar, mindenkit kielégít és mindenfelül áll.” Az ész, a logosz még az ésszerűsége is fölül áll, csak önmagát követi, a fellángoló és kialvó tűz öntörvényeit. Lám, a közösség törvényei nevében száműzték Epheszoszból Hermodoroszt, aki kiválóságával minduntalan belebotlott a középszert szabványosító törekvésekbe; száműzték, és tudták, hogy a kiválót üldözik, mégis üldözték, mert nem tehettek mást. Logoszuk, a középszert logosza, ésszerűtlen volt, s amikor Hermodoroszt kiűzték a városból, talán még sajnálkoztak is e férfiú sorsa miatt. De „okosan” cselekedtek, amikor igent mondtak, okosságukat logoszuk sugallta, sőt ezt a magatartást kényszerítette rájuk. Hiába volt hát a filozófus gúnyos átka („A felnőtt epheszosziak okosan tennék, ha mind egy szálra felakasztanák magukat, és a kiskorúaknak engednék át a várost; mert száműzték Hermodoroszt, a legderékabb férfiút, mondván: köztünk egy se legyen derék; s ha ő mégis ilyen, legyen az másutt, idegenben”), tudta, hogy ő, aki a dolgok logoszát a tűzben megpillantotta, semmit sem tehet a dolgok logosza ellen.

Saját életének logoszát a kétségbeesésben ismerte fel. Mikor a szent ligetekbe vonult vissza, akkor csak a hermodoroszi következtetéseket vonta le: önkéntesen a magány csendjét választotta. Pedig így kirekesztette magát a harcból, a tűz halványult el benne, s mikor már alig lobogott, akkor nedvessé vált minden, ami csak élete volt. Félreismerte volna logoszát, idegen hangra hallgatott?

Hérakleitosz nem élt hiába: tanításai fennmaradtak, magatartása figyelmeztette kortársait: keressék életük értelmét, és mert emberek, kíséreljék meg ésszerűvé tenni azt, ami adott, sorsszerű számukra. Mégis Hérakleitosz vállalásában a különállásra biztató keserűség játszott döntő szerepet. S aki a keserűséget bírává teszi, az homályos marad kortársai számára. A kort vállalni kell: a keserűség ellenére is vállalni kell. Az időn kívül, amely adva van, élni nem lehet; hiszen a dolgokban van adva, életükben, az időszülőben az idő elkerülhetetlenül jelen van, és élni úgy kell, hogy az idő ésszerűvé váljon, emberhez méltóvá legyen.

Persze Hérakleitosz is tudta, hogy az időt rendező elvvé teszi a mindennapos tapasztalat: a cselekvés a célkitűzésekben folyamatossá válik, és a folyamatosságban az idő a mérce és az irány jelzője is. Csak aggódott: félt attól, hogy polgártársai végleg az időre bízzák a cselekvést, mintha a tettet, az alakító akaratból származó aktivitást az idő szülné, önmagából, ahogy a természeti tárgyak és dolgok az élettelen világban létrejönnek. A szellemet, az emberi rációt féltette: ha a gondolat nem gondolja többé önmagát és a világot, ha a világban nem keresi többé saját testét, amelynek logosza lehetne, akkor a gondolat többé nem létezik a ráció formájában, és az ember a tevés-vevés empirikus intellektusában őrzi már csak a szellemet. Ezért mondotta kortársai és az utódok nagy megrökönyödésére: „Homérosz megérdemelné, hogy a versenyjátékokról kitiltsák és megkorbácsolják ...” Igen, Homérosz teremtette meg azt a hőst, aki a görögországban az idő képzetét tudatosította, és az időt az elvont fogalmiság munkálkodása számára hozzáférhetővé tette. A dolgok fogalmát, a jelenlét fogalmát kell kidolgozni, az időszülők fogalmát, mert különben elfelejtjük a cselekvés igazi értelmét – hirdette a filozófus.

Buták az emberek, ezért nem értik meg őt, Hérakleitoszt, aki a töppedt gerincű totyogásban, az ázott agyú mámorban elmerülőknél értelmet kíván nyújtani? Nem lehet az, hogy az emberek saját tompaságuk áldozatai: a tompaság is önmaga-valami, az emberekhez elkerülhetetlenül hozzátartozik az, ha tompaság jellemzi őket egy korban: a kor teszi tompává őket, nem az egyéni butaság. Ő, éppen ő, a filozófus, aki tudja, hogy az emberek olyanok többnyire, amilyenek egyáltalán lehetnek, ő kellene a jövő felé irányítsa polgártársai tekintetét. Ő kellene hogy perspektíva-nyitogatással vigasztalja a tehetetlenné kárhoztatott embereket?

Hérakleitosz dilemmája ez. Láta, hogy az önállóvá búbajolt jövő a jelennel való szembenézés hiányát jelzi, de a tehetetlenség, amelyet kárhoztatott, nem az emberek lustabutaságából származott, s emberségük megőrzésének módja éppen a jövőbe menekülés volt. Ha a jelent tekinti egyetlen valóságnak, vajon nem az emberség utolsó menedékét pusztítja, ha viszont a jövőbe vetett bizalmat élesztgeti, vajon nem egy ilyen jelent jóváhagyó illúziót táplál?

A kort, amelyben élt, megváltoztatni nem tudta, mert az nem volt érett az átalakulásra. Gyötrődő, komor magányossá vált Hérakleitosz, kevéske tanítványaival már csak az emberi jellem foglalkoztatta. „Az ember sorsa – saját jelleme”, „mint a disznó, a sárban érzi jól magát” – mondotta ekkor, de hozzátette azt az igazságot is, amely hozzákapcsolta, de ki is rekesztette őt a számára elfogadhatatlan közösségből: „Minden féreg a földből táplálkozik”, a földet pedig nem választja meg, a föld az a föld, amely adva van, amelyből táplálkoznia kell. Úgy érezte magát, mint Szibilla, aki „örjögő szájjal, komoran, dísz és kenet nélkül kiáltja túl az évezredeket...”

S mert oly kéréseké lett tanítása, igazát bizonyítandó, önmagára alkalmazta azt, amit a tűzről, a vízről, az ellentétekről tudott. Balgává lett a filozófus, és az ősprincípiumot immár önmagában vélte felfedezni: nedvessé vált testét a szárazba burkolva megalkotta a méltatlan pusztulás szörnyű burkát. Amikor a tehetetlen hüvelyt az éhes ebek marcangolták, talán még büszke is volt Hérakleitosz: hiszen ő volt az, aki gáncsolta azt a költőt, aki az emberek és az istenek közötti civódást kárhoztatta, ő volt az, aki szerint „minden harc által keletkezik”. Boldog volt a tehetetlen halált haló Hérakleitosz: tanításait ugyan nem fogadták meg, de a kutyák marcangoló fogai között úgy érezhette: igaza volt.

1971